

MULTİKULTURALİZMİN FƏLSƏFİ-ETİK ANALİZİ

*Taleh ƏHMƏDOV,
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu
etika şöbəsinin dissertantı*

AÇAR SÖZLƏR: *multikulturalizm, kimlik, etika, postmodernizm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *мультикультурализм, идентичность, этика, постмодернизм.*

KEY WORDS: *multiculturalism, identity, ethics, postmodernism.*

Multikulturalizmin bir-birini tamamlayan üç görüşünün—insanların mədəniyyətlə iç-içə olması, çoxmədəniyyətlilik və mədəniyyətlərarası dialoqun labüd və arzu edilən olmasının - etika ilə əlaqəsi vardır. Təsadüfi deyil ki, həm etik, həm də moral məfhumlar insanların xarakter və hərəkətlərini idarə edən tarixi-mədəni ənənələrin bağlı olduğu ictimai qaydalara istinadən istifadə olunur [1, s.229].

Platon “Dövlət” əsərində insanların bir cəmiyyət qurmalarının əsas səbəbinin fərdin tək başına özü üçün yetərli olmamasından qaynaqlandığını qeyd edir. Məhz cəmiyyəti təşkil edən təbəqələrin öz işlərini həyata keçirməsi əxlaqi davranış kimi qəbul olunur. Antik dövrdən etibarən mədəni olmaq - əxlaqlı, siyasi varlıq olmağa bərabər tutulmuşdur. Aristotel “Nikomax etikası” əsərində yazırdı ki, “özünə münasibətdə fəzilətli davrananlar yox, başqalarına münasibətdə fəzilətli davrananlar” [2, s.85] daha düzgün hərəkət edirlər.

Multikulturalizm məfhumu elmi ədəbiyyatda ilk dəfə İngiltərədə klassik millətçilərin kosmopolit fərdlərdən ibarət təbəqəni ifadə etməsi ilə istifadə olundu. Bu məfhum 1970-ci ilin əvvəllərindən etibarən Avstraliya və Kanadada belə cəmiyyətlərin bir xüsusiyyəti kimi çoxmədəniyyətli dövlət siyasəti üçün işlədildi. Məhz siyasi layihə olaraq ilk dəfə Kanada və Avstraliyada hökumətlər yerli xalqların və immiqrantların mədəni müxtəlifliklərini dəstəkləyərək özlərinin multikultural siyasətlərini beləcə meydana gətirdilər. Daha sonrakı on ildə Qərbi ölkələrinin əksəriyyətində, o cümlədən ABŞ və Latın Amerikasında yayılmağa başladı [1, s.15]. Multikulturalizm məfhumunun tolerantlıq və interkulturalizm ilə əlaqələri mövcuddur. Bu kontekstdə multikulturalizm çoxmədəniyyətliliyə inamı, interkulturalizm isə mədəniyyətlər arasında inteqrasiyanı ehtiva edir. Bunların eyniləşdirilməsi mümkün deyil [3, s.15-16].

Müasir dövrdə multikultural cəmiyyət və perspektivləri fəlsəfi-etik məsələlərin də ortaya çıxmasına səbəb oldu. Lokal olanla qlobal olanın, müxtəlifliklərin birgəyaşayış çərçivəsində mövcudluğu, eyni zamanda etik anlayışların anlaşılması üçün labüd oldu. Lokal dəyərlərin inteqrasiya adı altında assimilyasiya təhlükəsi, o cümlədən təcrid olunması (izolyasiya) ilə qarşı

qarşıya qalırdı. Məhz bu kontekstdə fərqli dəyərlərin, əxlaqi anlayışların birgəyaşaması üçün universal dəyərlər sisteminin mövcudluğu qaçılmazdır.

Multikulturalizm siyasət kontekstində müxtəlif etnik kimliklərin postmodern fəlsəfədən güc alaraq daha çox haqqıstəmə, özlərini təmsil etmə işində fəallıq göstərir. Bu prosesdə din, mədəniyyət, cinsiyyət, dil və s. məqamlar daha çox intensiv müzakirələrə səbəb olur. Məhz multikulturalizmin global arenada dövlət siyasəti olaraq həyata keçirilməsi də bunu təsdiq edir. Artıq kimliklər fərqliliklərə istinad edir və siyasətlər də bu istiqamətdə formalaşır. Məhz fərdi əsas alan liberal fəlsəfənin əksinə, fərdin də daxil olduğu sosial və mədəni dünyanı əsas alan kommunitarian multikulturalizm postmodern fəlsəfə ilə birbaşa bağlıdır. Kommunitarian multikulturalizmin təmsilçilərindən olan və multikulturalizmi “tanınma siyasəti” (politics of recognition) kimi qəbul edən Çarlz Teylor multikulturalizmi bu kontekstdə vurğulayır. Multikulturalizmin əsas məfhumlarından biri olan “tanınma” birlikdə yaşayan müxtəlif etnosların qarşılıqlı bir-birini anlama və dəyərləndirmə prosesinin əsasını təşkil edir. Müasir dövrdə bütün cəmiyyətlərin multikultural məzmun və mahiyyət daşıdığı getdikcə artır. Məhz Çarlz Taylora görə, inklüziv cəmiyyətlərdə müxtəlif etnoslar öz varlığını davam etdirməklə multikultural mühitin yaranmasına səbəb olurlar [4, s.37-38, 71]. Habermas isə kommunitariandan daha çox fərdi hüquqların multikulturalizm kontekstində önə çıxarılmasını müdafiə edir. Ona görə, multikulturalizm siyasəti öz vətəndaşlarına öz mədəniyyətlərini müzakirə, tənqid etmə, öz ənənələrini davam etdirmə və dəyişdirmə imkanı verməlidir. Çünki etnik, dini, mədəni və oxşar kimliklərin yüksəldiyi bir dövrdə yaşayırıq. Bu kimliklər və mədəniyyətlərin vurğulanması bəzən insan hüquqları və sülh kimi dəyərlərin önünə keçə bilər. Multikulturalizmlə bağlı problemlərin sosial və siyasi kontekstdə həlli etik müstəvidən də asılıdır.

Modern dünyada yüzlərlə yaşayan dil, etnos və müxtəlif mədəniyyətlilərin mövcudluğu, eyni zamanda modern cəmiyyətlərin identikliyinə tanınmasını və çoxmədəniyyətliliyə ehtiramla yanaşılmasını tələb edən milli azlıqlar məsələsi ilə üzləşilməsinə gətirib çıxarır. Bu milli azlıq və mədəniyyətlər tendensiyası hakim mədəniyyətin yeganə yol olduğu fikrini qəbul etməyərək assimilyasiya təzyiqinə qarşı çıxır. Kimliklərin fərqliliklərinin və oxşarlıqlarının yaşadılması və nümayiş etdirilməsi humanitar elmlərdə əsas alınan məqamlardandır. Bu mənada multikulturalizm bir cəmiyyətdə etnik, dini, cinsi, mədəni və linqvistik fərqliliklər əsasında kimliklərin qəbul olunması, fərdi, yaxud qrupların bu cür müxtəlifliklərə görə diskriminasiyaya məruz qalmamalarının qarşısının alınması ilə bağlı kimlik siyasətidir.

Kommunitarian anlayışını müdafiə edən Alasdayr Makintayr “Əxlaqın ardınca” (After virtue) əsərində qeyd edir ki, “əxlaqi qayda və normalar fərddən daha çox ictimai şüura əsaslanır”. Onun fikrincə, fərd hər hansı qrup və cəmiyyətə mənsub olmadan təkbaşına var olma və inkişaf etmə prosesini həyata keçirə bilməz [5, s. 56].

Sosiallaşma instinktinin genetik olduğunu söyləyən Aristotel bunu belə izah edir: “Bir cəmiyyətdə yaşamayan, yaxud özünə yetərli olduğu üçün başqasına ehtiyac hiss etməyən şəxs ya bir heyvan, ya da tanrı olmalıdır. Belə bir şəxsin şəhər-dövlətində yeri yoxdur”. Göründüyü kimi, Aristoteldə tolerantlıq fenomeni daha çox əxlaqi dəyər mənasında çıxış edir. Çünki həmin dövrdə

tolerantlıq fenomen olaraq dini etiqada aid edilmirdi. Ona görə ki, antik dövrdə dini zəmində təqib mövcud olmamışdır. Kifayət qədər demokratik səciyyə daşıyan politeizm istər insanlar, istərsə də tanrılar arasında “qonaqpərvərlik qaydasının mövcudluğunu” [6, s. 121] təmin edirdi.

Ziqmund Bauman “postmodern etika” adlı kitabında etika və multikulturalizm əlaqəsini fəlsəfi aspektdən açıqlayır. Məhz müəllif postmodern bir vəziyyət daxilində yaşadığımızı qəbul edərək etikanın buradakı mövqeyini izah edir. Bu mənada Baumanın görə, postmodern baxış tərzinə müvafiq olaraq nöqsansız universal və əsasları sarsılmaz etik kodlar mövcud deyildir. Bu nəticədə heç bir avtoritetə etimad etməməyə, ya da etimadın davamlı olmamasına yol açır. Etik “mənlilik” məfhumu və əxlaqi məsuliyyət insanların həyat təcrübələrindən qaynaqlandığı nəticəsində meydana gəlməkdədir. Postmodern əsrin insanları öz əxlaqi xüsusiyyətləri, dolayısı ilə öz əxlaqi məsuliyyətləri ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bu mənada əxlaq müqavilə demək deyildir. Əxlaq qeyri-şəxsi və ya universallaşdırılan qaydalar tələb etməz. Əxlaqi səsələnmiş fərdi olub mənin məsuliyyətinə səsələnir. Postmodern etika əxlaqi anlayışların, etik dəyərlərin bütün digər mədəniyyəti təşkil edən tərkib hissələri kimi, o mədəniyyətin orijinallığı içində belə dəyişəcəyini ifadə edir, “mədəni relyativizm” (cultural relativity) məfhumunu vurğulayır [7, s. 34-35].

Bu kontekstdə İ.Məmmədzaadənin etikanın mahiyyəti ilə bağlı fikirləri aktualıq kəsb edir: “Bu qayda çərçivəsində qalmaqla, xoşuna gəlmədiyən məsələdə iştirak etməyə bilərsən (hər kəs eləsə belə). Amma digərlərinin sənə qarşı etmədiyini sən də edə bilməzsən” [8, s. 110].

Əxlaqi monizm müxtəlif həyat tərzlərinin bir çox dəyərə malik olduğunu, ancaq yalnız bir həyat tərzinin ən yaxşı olduğunu iddia edərək digərlərinin onun növləri olduğunu deyir. Monizm insan təbiətinin oxşarlığından müştərək universal xüsusiyyətlərindən bəhs edərək ən ağılın hər insanda eyni olduğunu vurğulayır. Onun ən böyük xətalardan biri başqa mədəniyyəti tanınamaması, ziddiyyətli dəyərlərin varlığını qəbul etməməsidir.

Monizmin klassik nümayəndəsi Con Lokdur. Onun fikrincə, Tanrı kainatı yaradıb hamıya vermişdir. Bu, insanlara öhdəlik və vəzifələrin verilməsidir. Bütün insanlar ağılı da ehtiva edərək müstəqil və bərabərdirlər. Fərqlilik yeganə düşüncə tərzini nəticəsində ortaya çıxma bilməz. Bu kontekstdə Parek Lokun görüşünə qarşı çıxır, monizmin tək həyat tərzini anlayışını düzgün hesab etməyərək əxlaqi həyat tərzinin mədəniyyətdən ayrı düşünüləbilməyəcəyini deyir. Bu mənada Con Lokun düşüncəsi öz zamanında liberalizm dövrünün feodal sistemə qarşı reaksiya olaraq qrupdan daha çox fərdiyyətçiliyi vurğulamaqla meydana gəlmişdir. Parekə görə, multikulturalizm həm müxtəlif mədəniyyətlilik reallığını, həm də fərdi hüquqların genişləndirilməsini təşviq edir [9, s. 78].

Antik dövrdən etibarən insanların birgəyaşaması qəbul edilir. Qızıl qayda isə budur ki, özünə rəva bilmədiyini başqasına da bilmə. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub dünyagörüşləri etik müzakirələr şəklində dialoqa çevrilir. XX əsrin məşhur filosofu Hans Qadamerin də qeyd etdiyi kimi, “üfüqlərin qovuşması” (fusion of horizons) kontekstində fərqli mədəniyyətlərə mənsub insanlar bir-biri ilə ünsiyyət və dialoq qura bilirlər. Relyativizm həqiqətə aparan yol deyil. Qarşılıqlı anlaşma və dialoq bu müstəvidə ən önəmli həddir. Məhz kollektiv və etik normalar azadlığın sərhədlərini hər kəs üçün müəyyənləşdirir [10].

Multikulturalizm etik kontekstdə müxtəlif mədəniyyətlərin mütləq yaxşı və ya pis olduğunu iddia etmir. O, fərqliliyi və mədəniyyətlərin qarşılıqlı olaraq bir-birinin anlamasını dəstəkləyir. Bu mənada tolerantlıq etik missiya daşıyaraq tək mədəniyyətə deyil, fərqliliyi vurğulayır. Tolerantlıq iyerarxik strukturu deyil, müxtəliflik və plüralizmə bağlıdır. Çünki Valzerin də qeyd etdiyi kimi, “tolerantlıq müxtəlifliyi, müxtəliflik də tolerantlığı var edir” [11, s. 10].

Bu kontekstdə Con Stüart Milin tolerantlıq anlayışı iki əsasa istinad edir. Bunlardan birincisi “insan təbiətinin müxtəlifliyi və onun özünü bu müxtəliflik içərisində inkişaf etdirə biləcəyinə inan”, ikincisi isə yaşamağa dəyər olan həyatın, şəxsin özünün seçdiyi və müəyyənləşdirdiyi həyat olduğunu bildiren fərdi azadlıq inancıdır”. O, insanı ağaca bənzədərək, onun daxili, təbii gücləri istiqamətlərində inkişaf edən və böyümək istəyən varlıq olduğunu qeyd edir. Hər insan bu kontekstdə, eyni zamanda fərqli qabiliyyətlərə malikdir və insanı eyni şərtlərə məhkum etmək doğru deyil. Ona görə də fərd inkişaf etmək üçün azad olmalıdır. Bu mənada Mill fərqliliyi, müxtəlifliyi, o cümlədən multikulturallığı zənginlik kimi dəyərləndirir. Bu baxımdan o, həqiqətin yalnız fikirlərin azad platformasında ortaya çıxacağını qeyd edir. O, fərdiyyəçiliyi və fərdin azadlığını daha çox önə çıxarması yanında insanın ictimai yönünü də rədd etmir. Ona görə, “insan istər-istəməz məcburi şəkildə yalnız öz fərdiyyətinə aid məsələlərlə məşğul olan eqoist varlıq deyil”. Aristotelin də qeyd etdiyi kimi, “insan- ictimai varlıqdır”. Digər tərəfdən, Mill ölkə və ya dövlət daxilində mövcud olan multikulturalizm siyasətini, əsasən, belə qiymətləndirir: “Şotlandiyanın Böyük Britaniyaya, yaxud Bask bölgəsinin Fransaya bağlanması öz əyalətlərinə və ibtidai qalıntılarına qayıtmalarından daha yaxşıdır” [12, s.65]. Mill bu ifadəsi ilə multikulturalizmin iqtisadi və siyasi yönünə diqqət çəkir.

Məşhur amerikan filosofu Con Rouls etik normaların anlaşılması olmadan çoxmədəniyyətlilik konsepsiyasında ədalətin anlaşılabilməyəcəyini vurğulayır. Məhz sosial sahədə olduğu kimi, əxlaqi məfhum olan ədalət çoxmədəniyyətlilik münasibətlərinin yaranmasında açar məfhumlardan biridir [13, s.131].

Multikulturalizmin fəlsəfi-etik analizi bu fenomenin əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Belə ki, ictimai şüurun və cəmiyyət daxilində multikultural mühitin formalaşması üçün dialoq labüddür. Məhz bu dialoqun əsasını da müxtəlif dəyərlər və kimliklər formalaşdırır. Bu baxımdan multikulturalizm tendensiyası lokal və universal mənada etik əsaslara istinad etməlidir. Əks təqdirdə, çoxmədəniyyətliliyin təməlləri çökərək qarşılıqlı hörmət, ehtiram və tolerant münasibətlərin inkişafına mənfi təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bunnin Nicholas, Yu Jiyuan. «Ethics», The Blackwell Dictionary of Western Philosophy. Blackwell Publishing, 2004.
2. Аристотель. Сочинения: в 4-х томах, т.4. М.: «Мысль», 1983.
3. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Elmi redaktorları Kamal Abdulla və Etibar Nəcəfov. Mütərcim, 2017.
4. Taylor, Charles. Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition. Princeton University Press, 1994.
5. Alasdair Makintyre. After Virtue. University of Notre Dame Press, 2007.
6. Круглова Н.В. Толерантность: генезис и типология: Дис. ...канд. философ. наук: 09.00.11. Санкт-Петербург: 1998.
7. Bauman, Zygmunt. Postmodern Ethics. Oxford: Blackwell Publishing, 1993.
8. Məmmədzadə, İlham. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı: Təknur, 2009.
9. Parekh, Bhikhu. Rethinking Multiculturalism Cultural Diversity and Political Theory. Harvard University Press, 2002.
10. <https://plato.stanford.edu/entries/gadamer/>
11. Walzer, Michael. On Toleration. Yale University Press, 1999.
12. Mill, John Stuart. On Liberty. Dover Publications, 2002.
13. John, Rawls. A Theory of Justice. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 1971.

Талех Ахмедов

ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

В статье описывается и анализируется понятие мультикультурализма с философско-этической точки зрения. Поскольку основой мультикультурализма является терпимость, исследуются этические принципы толерантности. Условия и возможности формирования многокультурного общества изучаются на основе этических принципов.

Taleh Ahmedov

PHILOSOPHICAL AND ETHICAL ANALYSIS OF MULTICULTURALISM

SUMMARY

The article describes and analyzes multiculturalism from a philosophical and ethical perspective. Given that the basis of multiculturalism is tolerance, the ethical principles of tolerance are studied. Conditions and opportunities for formation of a multicultural society are studied by referring to ethical grounds.